

آسیب‌شناسی پدیدارشناسانه تأثیر اینترنت و شبکه‌های اجتماعی بر اخلاق و باورهای دینی جوانان

اکبر صالحی*، مریم برادران کرمانی**

چکیده

رسانه‌های جدید و در رأس آن‌ها شبکه‌های اجتماعی مجازی موجب نوسازی فرایندهای اجتماعی شده و نگرش‌ها و رفتارهای کاربران را تحت تأثیر قرار داده‌اند؛ از این رو، باید به نقش اینترنت در شکل‌گیری و یا تغییر اخلاق و باورها و نگرش‌های دینی جوانان، به عنوان اجتماعی از کاربران توجه بیشتری کرد. پژوهش حاضر تلاش می‌کند با استفاده از روش‌شناسی پدیدارشناختی به آسیب‌شناسی نقش اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، مانند فیس‌بوک، لاین^۱

* ستادیار گروه فلسفه تعلیم‌تریبیت، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه خوارزمی، تهران.

SALEHIHIDJI2@YAHOO.COM .

** کارشناسی ارشد فلسفه تعلیم‌تریبیت، دانشگاه خوارزمی تهران.

maryambaradaran52@gmail.com.

تاریخ تأیید: ۱۳۹۴/۰۲/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۱/۰۶

1.LINE

وایبر^۱ و واتس‌آپ^۲ در شکل‌گیری و یا تغییر اخلاق و باورهای دینی جوانان پیردازد. جامعه این پژوهش شصت نفر است که برای گردآوری اطلاعات از این افراد، روش مصاحبه اکتشافی و نیمه ساختاریافته و همچنین نمونه‌گیری هدفمند و انتخابی به‌کار گرفته شد. برای جمع‌آوری اطلاعات، نخست مصاحبه‌ها ضبط و سپس تجزیه و تحلیل شد و نتیجه‌های پژوهش از درون داده‌ها و مصاحبه‌ها به‌دست آمد. پیامدهای منفی فضای مجازی براساس یافته‌های این پژوهش عبارت است از: رواج بی‌بندوباری و گسترش روابط نامشروع در بین جوانان در شبکه‌های اجتماعی، مانند فیس‌بوک، لاین و ...، تهدید بنیان خانواده، بلوغ زودرس در جوانان، هرزه‌نگاری، ضعف بینش دینی و سهل‌انگاری در انجام واجبات، بحران هویت در جوانان، تهاجم فرهنگی، انتشار هنجارهای غربی و دگرگونی در سبک زندگی جوانان، ترویج باورهای خرافی، ایجاد شبهات دینی، ترویج مدهای نامناسب لباس و گسترش بدحجابی.

واژه‌های کلیدی

اینترنت، فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی، باورهای دینی، اخلاق، پژوهش پدیدارشناسانه.

مقدمه

اینترنت یکی از نمودهای بارز توسعه فناوری در عرصه ارتباطات است که کاربردهای گوناگونی دارد و امکانات فراوانی برای کاربران فراهم ساخته است.

1. VIBER.
2. WATSPP.

فضای سایبری و در پی آن شبکه‌های اجتماعی مجازی کارکردهای وسیعی دارند و باورها، اخلاق، ارزش‌ها و رفتار کاربران را تحت تأثیر قرار می‌دهند. این کارکردها عبارت‌اند از: جست‌وجوی سریع در پایگاه‌های اطلاعاتی، تشکیل گروه‌های خبری و اتاق‌های گپ، دسترس به کتابخانه‌های بین‌المللی و نیز انجام فعالیت‌های تجاری و تبلیغاتی در سطح گسترده. با وجود این کارکردها نباید از آسیب‌های اینترنت در جهان امروز غافل بود (دهستانی و همکاران، ۱۳۹۱). البته با در نظر گرفتن کارکردهای گوناگون اینترنت، این ابزار به خودی خود آسیب‌زا نیست و روش استفاده از آن، عاملی تعیین‌کننده در نوع تأثیرپذیری رفتار و اخلاق و نگرش کاربران از اینترنت است.

نتایج پژوهشی نشان داد (قهرمانی و همکاران، ۱۳۹۲)، جاذبه فضای مجازی باعث می‌شود، بیشتر جوانان بودن در فضای مجازی را به بودن با همسالان و والدین ترجیح دهند و همچنین نسبت به درس و برنامه‌های تحصیلی بی‌توجه شده و دچار افت تحصیلی شوند. به نظر مزینانی (۱۳۹۲) تبادل فرهنگی، دسترس آسان به منابع اطلاعاتی، خارج شدن از انزوا و تفریح‌های سالم، از جمله مزیت‌ها و اثرهای مثبت اینترنت است و در مقابل، تهاجم فرهنگی، افزایش شکاف طبقاتی، بی‌توجهی به ارزش‌ها و هنجارها و نادیده گرفتن حقوق اولیه افراد جزء آثار منفی آن است. به نظر بینام (۱۳۹۲) اهمیت شبکه‌های اجتماعی مجازی زمانی معلوم می‌شود که بدانیم زندگی مجازی در حال پیشی گرفتن از زندگی واقعی است.

باتوجه به مطرح شدن بحث‌های ضددینی در فضای مجازی و خطر جنگ نرم، برنامه‌ریزی برای بهره‌برداری بهینه از اینترنت ضروری است. اسمیت و دانتون (۲۰۰۵) در پژوهشی ملی با عنوان «جوانان و مذهب» نشان دادند که نقش دین و معنویت در زندگی نوجوانان امریکایی، بسیار درخور توجه است و

پایبندی به دین و اخلاق با سبک زندگی مثبت همراه است. بسیاری از پژوهشگران تأکید می‌کنند که حتی ارتباط غیرمستقیم جوانان با مذهب و پایبندی آنان به اخلاق می‌تواند عاملی محافظت‌کننده در برابر برخی از رفتارهای پرخطر باشد (اسمیت و دانتون،^۱ ۲۰۰۵؛ هلاند،^۲ ۲۰۰۵؛ هوجسگارد و واربورگ،^۳ ۲۰۱۲)؛ هرچند نتیجه برخی پژوهش‌ها با تأکید بر نقش مهم شبکه‌های مجازی، بیانگر کاهش رفتارهای دینی در فضای مجازی است (شلتون^۴ و همکاران، ۲۰۱۲؛ هور،^۵ ۲۰۱۳). گروهی از پژوهشگران نیز با بررسی وضعیت دنیای مجازی، فضایی را در جهت بهبود کنش‌های دینی و اعتقادی ایجاد کرده‌اند.

اینترنت و باورهای اخلاقی و دینی؛ مروج یا مخرب

با رشد شتابان فناوری ارتباطات، دو روند بزرگ و اثرگذار جهانی شدن و مجازی شدن، یعنی منتقل شدن زندگی انسان‌ها به فضاهاى سایبری، موجب تغییر الگوهای فکری و اخلاقی بخش عظیمی از انسان‌ها، به ویژه جوانان شده است (زنجانی زاده و محمدجوادی، ۱۳۸۴؛ ارجمند سیاهپوش و همکاران، ۱۳۹۰). داوسون^۶ (۲۰۱۳) می‌نویسد:

رسانه‌ها مجرای ارتباطی خنثی یا منفعلی برای انتقال اطلاعات نیستند. آن‌ها پیام‌هایی شکل می‌دهند که بر دیدگاه‌های جهانی ساخته ذهن ما تأثیر

1. SMITH, CHRISTIAN & DENTON, MELINA
2. HELLAND
3. HOJSGAARD & WARBURG.
4. SHELTON.
5. HOOVER.
6. DAWSON.

می‌گذارد. براین اساس، رسانه‌ها ادراک، معانی، روابط انسانی و اخلاقی و اجتماعی ما را تحت تأثیر قرار می‌دهند.

بر اشر ادعا می‌کند که بُعد ارتباطی اینترنت و ویژگی‌های بالقوه آن، همراه با فناوری‌های جدید، گفتمان صلح و بین‌ادیانی را بیش از تضادها و تنش‌ها می‌پروراند. در مطالعه و تحلیل نگرش‌های ضددینی و ضداخلاقی در اینترنت، به‌ویژه در کشورهای اسلامی، تاریخ، بیشتر با تنش‌ها و تضادهای دینی همراه بوده است تا با انعطاف‌پذیری و همزیستی بین‌دینی (به‌نقل از اسمیت و دانتون، ۲۰۰۵). با توجه به نتایج پژوهش‌ها می‌توان گفت که از سویی دین و دین‌داری بر ویژگی‌های شخصیتی، اخلاقی، ارزش‌ها، باورها و نگرش‌های افراد تأثیر می‌گذارد (هامید،^۱ ۲۰۱۱) و از سوی دیگر، عوامل بیرونی و به‌ویژه فضای مجازی بر تربیت اخلاقی و ارزشی و باورهای دینی (همان).

پژوهش‌هایی میدانی درباره آثار اینترنت و شبکه‌های مجازی بر باورهای دینی انجام شده است؛ اما پژوهشی که به روش پدیدارشناسی یا مشابه این پژوهش باشد، دیده نشده است. بنابراین، با توجه به پیچیدگی این موضوع و اهمیت توجه به آن، لزوم انجام پژوهشی با رویکردی پدیدارشناسانه احساس می‌شود. همچنین، انجام چنین پژوهشی می‌تواند به برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران کمک کند تا اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی را درست و آگاهانه به‌کار گیرند. در پژوهش حاضر پاسخ دو پرسش زیر بررسی می‌شود:

نخست، شناسایی آسیب‌شناسانه نقش اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، مانند فیس‌بوک، لاین، وایبر و واتس‌آپ در اخلاق و باورهای دینی جوانان؛

دوم، بیان راهکارهای پیشنهادی مصاحبه‌شوندگان برای کاهش آثار منفی این شبکه‌ها بر اخلاق و باورهای دینی جوانان.

روش‌شناسی

این پژوهش به روش پدیدارشناختی^۱ انجام شده است. به اعتقاد شورت در روش پدیدارشناختی ادراک‌ها به روشی بررسی می‌شوند که برای فهم ادراک زیست‌جهان فردی و نیز برای بسط و پالایش ادراک‌های پژوهشگر مناسب است (ترجمه مهرمحمدی، ۱۳۸۸). پژوهشگر در پدیدارشناسی علاقه‌مند به فهم پدیده‌های اجتماعی و روان‌شناسی از منظر مصاحبه‌شوندگان است (گرینولد، ۲۰۰۴: ۲). در پدیدارشناسی دستیابی به تجربه‌های زیستی مشارکت‌کنندگان، به‌طور عمده از طریق مصاحبه نیمه‌ساختاریافته حاصل می‌شود (واندارمش، ۲۰۰۴: ۳). در واقع هدف پدیدارشناسی کمک به محقق برای پی‌بردن به معنای واقعیت پنهان در ذهن مصاحبه‌شونده است.

نگرش پدیدارشناسی با متمرکز کردن توجه به مسئله پایدار معنا، کمکی عملی برای این آزمون فراهم می‌آورد؛ زیرا در ورای واقعیت‌ها و مهارت‌ها و رفتاری که در پیش‌زمینه دغدغه‌های تعلیم و تربیتی قرار دارد، مسائلی اساسی وجود دارند، مبنی بر اینکه این‌ها چه معنایی برای مشارکت‌کنندگان دارند (جیمبرلین، ۱۹۷۴؛ به نقل از باقری و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۸۷).

داده‌های این مطالعه از طریق مصاحبه نیمه‌ساختاریافته و اکتشافی جمع‌آوری شده است. به‌منظور رعایت اصول اخلاقی، پیش از شروع

1. PHENOMENOLOGY.
2. GROENEWALD.
3. VANDER MESCHT.

مصاحبه، شرکت‌کنندگان از اهداف و اهمیت تحقیق آگاه شدند و با رضایت در تحقیق شرکت کردند. همچنین، از آن‌ها برای ضبط مصاحبه‌ها اجازه گرفته و به آن‌ها اطمینان داده شد که اطلاعات به دست آمده، فقط در جهت اهداف تحقیق به کار گرفته می‌شوند و در گزارش‌های تحقیق هویت آن‌ها محرمانه خواهد ماند.

جامعه این پژوهش شصت نفر و برای انجام مصاحبه از نمونه‌گیری هدفمند و در دسترس استفاده شده است. مشارکت‌کنندگان در سه گروه کلی به این شرح‌اند: بیست نفر از میان فرهنگیان ناحیه یک کرج با مدرک تحصیلی کارشناسی و کارشناسی ارشد، بیست نفر از میان دانشجویان دانشکده روان‌شناسی دانشگاه خوارزمی کرج با مدرک تحصیلی کارشناسی ارشد و دکتری و بیست نفر نیز از میان دانش‌آموزان سال سوم و پیش‌دانشگاهی ناحیه یک کرج. در فرایند مصاحبه نوع پرسش‌ها باز و نیمه‌سازمان‌یافته بود؛ به گونه‌ای که مصاحبه‌شوندگان پیشنهادهایی می‌دادند و یا در میزان پاسخ به پرسش‌ها آزادانه عمل می‌کردند و تنها وظیفه محقق، کنترل سمت و سوی پاسخ‌ها بود تا از مسیر اصلی پرسش‌های پژوهش خارج نشوند. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات، روش تحلیل کمی و کیفی محتوا به کار برده شد. بدین صورت که نخست، فراوانی کتی پاسخ‌ها از مصاحبه‌های ضبط شده استخراج و سپس از طریق تحلیل کیفی، گویه‌ها و جمله‌های متناسب با موضوع و پرسش‌های محقق تحلیل شدند. همچنین، در تحلیل و مقوله‌بندی آسیب‌ها و راه‌حل‌های پیشنهادی، برخی از متن‌های مصاحبه که هم‌پوشانی مفهومی داشتند، در یک مقوله یا ذیل یک راه‌حل قرار داده شدند.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های پرسش اول

پس از تحلیل و ارزیابی مصاحبه‌ها آسیب‌های اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، فیس‌بوک، لاین، وایبر و واتس‌آپ، بر اخلاق و باورهای دینی جوانان مشخص و در جدول زیر آورده شد. به نظر می‌رسد آسیب‌های ضداخلاقی عاملی برای سست کردن دین‌داری و باورهای دینی است؛ از این رو آنچه در جدول زیر مشاهده می‌شود، اغلب آسیب‌های اخلاقی و گاه آسیب‌هایی هستند که به باور دینی جوانان لطمه‌ای جدی وارد می‌کنند.

جدول ۱: خلاصه یافته‌ها و فراوانی حاصل از تحلیل مصاحبه‌ها درباره پاسخ پرسش اول

ردیف	مؤلفه‌ها: آسیب‌های اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، لاین، فیس‌بوک، وایبر و واتس‌آپ، بر اخلاق و باورهای دینی	فرهنگیان	دانشجویان	دانش‌آموزان	فراوانی کل
۱	هرزه‌نگاری: دیدن فیلم‌ها و عکس‌های غیراخلاقی	۱۲	۱۴	۱۱	۳۷*
۲	رواج بی‌بندوباری و گسترش روابط نامشروع در بین جوانان در فیس‌بوک، لاین، وایبر و...	۱۲	۱۲	۱۱	۳۵*
۳	بلوغ زودرس جوانان	۱۰	۱۰	۱۶	۳۶*
۴	ضعف بینش دینی و سهل‌انگاری در انجام واجبات دین اسلام	۱۰	۸	۱۴	۳۲
۵	تهدید بنیان خانواده و انفرادی زندگی کردن جوانان	۱۰	۱۵	۱۷	۴۲*
۶	بحران هویت در جوانان	۱۱	۹	۱۲	۳۲

ردیف	مؤلفه‌ها: آسیب‌های اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، لاین، فیس‌بوک، وایبر و واتس‌آپ، بر اخلاق و باورهای دینی	فرهنگیان	دانشجویان	دانش‌آموزان	فراوانی کل
۷	بسترسازی برای تهاجم فرهنگی	۱۰	۱۳	۱۰	۳۳
۸	انتقال و انتشار هنجارهای غربی و دگرگونی در سبک زندگی جوانان	۸	۱۳	۱۳	۳۴*
۹	ترویج باورهای خرافی و ایجاد شبهه‌های دینی	۸	۷	۶	۲۱
۱۰	ترویج مدهای نامناسب لباس و پوشش ضداسلامی و گسترش بدحجابی	۹	۱۶	۹	۳۴*

توصیف و تشریح مؤلفه‌ها

همان‌گونه که در جدول مشاهده می‌کنید، ده مؤلفه به‌عنوان مهم‌ترین آسیب‌های اینترنت و فضای مجازی بر اخلاق و باورهای دینی جوانان که مدنظر مصاحبه‌شوندگان بود، استخراج شده است و این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از: ۱. هرزه‌نگاری؛ ۲. رواج بی‌بندوباری و گسترش روابط نامشروع در بین جوانان در شبکه‌های مجازی، مانند فیس‌بوک؛ ۳. بلوغ زودرس در جوانان؛ ۴. ضعف بینش دینی و سهل‌انگاری در انجام واجبات دین؛ ۵. تهدید بنیان خانواده و انفرادی زندگی‌کردن جوانان؛ ۶. بحران هویت در جوانان؛ ۷. بسترسازی برای تهاجم فرهنگی؛ ۸. انتقال و انتشار هنجارهای غربی و دگرگونی در سبک زندگی جوانان؛ ۹. ترویج باورهای خرافی و ایجاد شبهه‌های دینی؛ ۱۰. ترویج مدهای نامناسب لباس و پوشش ضد اسلامی و گسترش بدحجابی. در ادامه هر یک از مؤلفه‌ها شرح داده می‌شود.

۱. هرزه‌نگاری

بیشتر مصاحبه‌شوندگان به این آسیب اشاره کردند که یکی از هدف‌های پایگاه‌های اینترنت ایجاد انحرافات اخلاقی و جنسی در جوانان است. سایت‌های غیراخلاقی، اصول و باورهای دینی و اخلاقی یا حتی رفتار جنسی جوانان را تغییر می‌دهند و آنان را به فساد اخلاقی و ناهنجاری و کج‌رفتاری می‌کشانند. دسترس جوانان به این‌گونه سایت‌ها و مشاهده عکس‌ها و فیلم‌های مبتذل، آنان را به انواع اختلال‌های جنسی، مانند خودارضایی و همجنس‌گرایی و روابط نامشروع مبتلا می‌کند. ناهنجاری‌های پنهان در فضای سایبری و اینترنت زمینه انحراف و رواج هرزه‌نگاری را بین جوانان تشدید می‌کنند. نمونه‌هایی از تجربه‌های زیستی زیر بیان‌کننده این مسئله است.

دانش‌آموزانی با کدهای ۱۵ و ۳۷ می‌گویند:

بعضی از دانش‌آموزان به‌ویژه آن‌هایی که بیشتر به سایت‌های غیرمجاز وارد می‌شوند، وقتی با سایر دانش‌آموزان در مدرسه گفت‌وگو می‌کنند، آدرس سایت‌های ضد اخلاقی را از طریق پیامک یا لاین و وایبر به اشتراک می‌گذارند.

دانشجویانی با کدهای ۱ و ۸ و ۱۴ اظهار می‌کنند:

اگرچه کنترل‌کنندگان سایت‌های غیر اخلاقی، این سایت‌ها را فیلترینگ می‌کنند، بچه‌ها به‌ویژه آن‌هایی که خیلی به این‌گونه سایت‌ها وارد می‌شوند، معمولاً فیلتر شکن‌هایی را از دوستان و هم‌کلاسان خود می‌گیرند تا بتوانند به این سایت‌ها وارد شوند. چنین عملی آن‌ها را از نظر اخلاقی و دینی با مشکل مواجه می‌کند.

۲. رواج بی‌بندوباری و روابط نامشروع در بین جوانان

بیشتر مصاحبه‌شوندگان به این آسیب اشاره کردند که فیس‌بوک و لاین و وایبر از جمله شبکه‌های اجتماعی مجازی هستند که باعث گسترش روابط حرام و نامشروع میان جوانان می‌شود. در جامعه ما فیس‌بوک و وایبر، با وجود استفاده بجای بعضی کاربران از آن‌ها، شبکه‌هایی زیان‌بارند که روابط نامشروع و ضداخلاقی را ترویج می‌کنند. برخی کاربران با برقراری روابط مجازی و غیرشرعی و حتی بدون رعایت اصول اخلاقی، حریم الهی را به حریم ضداخلاقی که عامل تضعیف باورهای دینی است، تبدیل می‌کنند. برای نمونه به چند تجربه زیستی توجه کنید.

معلمی با کد ۱۹ می‌گوید:

همسرم برای شرکت در انجمن اولیا و مربیان وارد مدرسهٔ پسر می‌شود که به‌طور اتفاقی فرزندمان را هراسان و عجول در مقابل درِ مدرسه می‌بیند. همسرم از او می‌پرسد که با این عجله کجا می‌روی و چه اتفاقی افتاده است. پسر جواب می‌دهد: «دو نفر از کاربران وایبر من را تهدید کردند و گفتند، اگر جرأت دعوکردن داری، بیا به پارک. حالا می‌خواهم بروم تا ثابت کنم ترسو نیستم.»

دانشجویی با کد ۱۰ می‌گوید:

در پارکی نشسته بودم که با یک جوان حدوداً ۲۳ ساله مواجه شدم. از من پرسید: «در این پارک مأموران اماکن به کسی گیر می‌دهند؟» گفتم منظورت چیست؟ گفت: «بچه اینجا نیستیم.» پرسیدم اهل کجایی، گفت: «کردستان.» گفتم اینجا چه کار می‌کنید. گفت: «با دختری در فیس‌بوک آشنا شدم و برای آشنایی و ادامهٔ دوستی، در این پارک قرار گذاشتیم.»

دانشجویی با کد ۶ می گوید:

تازه در گوشی همراهم وایبر و لاین نصب کرده بودم و خیلی با نحوه کارکردن با آنها آشنا نبودم. در زمان نسبتاً کوتاهی پیام‌هایی برایم آمد که در آنها عکس‌ها و کلیپ‌های ضداخلاقی و ترویج‌کننده بی‌بندوباری‌های جنسی بود. این پیام‌ها برای هر نوجوان و جوانی تحریک‌کننده بود. وقتی موضوع را به یکی از دوستان گفتم که از من به وایبر و لاین واردتر بود، به من گفت می‌توانید در لاین و وایبر این‌گونه پیام‌ها را بلاک کنید و نباید شماره تلفن خودتان را به هر ناشناسی دهید.

۳. بلوغ زودرس در جوانان

بیشتر مصاحبه‌شوندگان گفتند، اینترنت عاملی است که بر سن شروع بلوغ تأثیر می‌گذارد. شبکه‌های مجازی وایبر و واتس‌آپ و لاین امکان ارسال فیلم‌های کوتاه و عکس‌های مستهجن را برای افراد بی‌بندوبار و بی‌اخلاق مهیا می‌کند و این پیام‌ها عاملی مهم در بلوغ زودرس جنسی است. اینک به چند تجربه زیستی شبیه به هم توجه کنید.

معلمانی با کدهای ۹، ۱۸، ۲ و ۳ می‌گویند:

امروزه فرزندان و دانش‌آموزان، به‌ویژه دبیرستانی‌ها پرسش‌های فراوانی درباره روابط دوستی و یا مسائل شرعی دوست‌یابی‌های اینترنتی می‌پرسند و آگاهی‌های جنسی‌شان نیز در مقایسه با چند سال پیش زیادتر شده است. فکر می‌کنم همه این مسائل یا دست‌کم یکی از دلایل این مشکلات، ناشی از آثار منفی اینترنت و فضاهای مجازی است.

دانش‌آموزانی با کدهای ۱۱ و ۱۸ و ۱ می‌گویند:

از طریق چت و لاین که معمولاً همیشه آنلاین شدن به راحتی امکان پذیر است، می توان هر فیلم کوتاه، چه خوب و چه بد را دریافت کرد یا فرستاد؛ البته افراد با اخلاق و با ایمان، هرگز این گونه رفتارهای ضد اخلاقی را انجام نمی دهند.

۴. ضعف بینش دینی و سهل انگاری در انجام واجبات دین اسلام

تقریباً بیش از نیمی از مصاحبه شونده‌گان گفتند، یکی از آسیب‌های اینترنت این است که جوانان را به سوی خواهش‌های شهوانی و تفکرهای مادی و دنیاگرایانه سوق می دهد و گرایش‌ها و باورهای معنوی و اخلاقی و دینی آنان را سست می کند. جوانانی که به سوی خواسته‌های نابجا و آزادی‌های جنسی گرایش پیدا کرده‌اند، در انواع دام‌های شیطنی گرفتار و به ابتذال اخلاقی کشیده می شوند. اگر بر چنین شبکه‌های مجازی نظارت نشود، بسیاری از افراد سودجو با تبلیغ آیین‌های دروغین و ترویج موضوعات ضد اخلاقی، ذهن جوانان را به مسیرهای انحرافی می کشانند.

دانشجویانی با کدهای ۱۴ و ۲۰ می گویند:

در چند سال گذشته، برخی شبکه‌های اینترنتی افراد را گرفتار تجارت جهانی کاذب کرده و مسیر کسب و کار حلال را تغییر داده‌اند. در این شبکه‌ها اعضا برای جمع آوری پول و سود غیر شرعی بیشتر، به ساختن زیرشاخه تشویق می شوند. چنین فعالیت‌هایی نه شرعی است، نه اخلاقی و عاملی برای تضییع ایمان جوانان است. به تازگی باندهای بزرگ این کلاهبرداری‌های اینترنتی کنترل و عاملان آن دستگیر شده‌اند.

۵. تهدید بنیان خانواده و گسترش زندگی انفرادی

بیشتر مصاحبه‌شوندگان معتقد بودند، اینترنت سبک زندگی غربی و آزادی منفی را میان جوانان رواج داده و با ترویج موضوعات غیراخلاقی، آن‌ها را از مسیر درست تشکیل خانواده منحرف ساخته است. حضور افراد، به‌ویژه جوانان ناآگاه در کافی‌نت‌ها و گذراندن وقت زیادی برای گپ‌های اینترنتی، نمونه‌ای از سرگرمی‌های غیراخلاقی است که بنیان خانواده‌ها را تهدید می‌کند. فضای مجازی با ایجاد جوّ نامشروع برای گسترش دوستی‌های کاذب میان جوانان ناآگاه و با ایجاد اختلال در اخلاق و روابط زناشویی موجب فروپاشی کانون گرم خانواده می‌شود. مصاحبه‌شوندگان تجربه‌هایی را می‌گویند که البته اندکی با همدیگر مشابه است.

معلمی با کد ۱۷ و دانشجویی با کد ۵ معتقدند:

بسیاری از سودجویان و منحرفان جنسی با درج پیام‌هایی ضداخلاقی، روابط زناشویی را از حد شرعی خارج می‌کنند و از طریق راه‌اندازی سایت‌های ضداخلاقی، درج آگهی‌های غیرشرعی، ترویج پارتی‌های شبانه و بیان داستان‌هایی از آن‌ها جوانان را از تشکیل خانواده سالم باز می‌دارند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۶. بحران هویت در جوانان

نیمی از مصاحبه‌شوندگان به این آسیب اشاره کردند که جوانان در دوران بلوغ با الگوها و ارزش‌های دروغین و غیراخلاقی به‌طور خواسته یا ناخواسته مواجه می‌شوند. در فضای مجازی حجم انبوهی از ارزش‌ها و الگوهای اخلاقی متضاد با ارزش‌ها و اخلاق اسلامی وجود دارد که خواسته یا ناخواسته بر شکل‌گیری هویت اخلاقی نوجوانان تأثیر گذارند. توجه به این تجربه‌ها جالب است.

معلمانی با کدهای ۱۵، ۱۰، ۷، ۹ و دانش‌جویانی با کدهای ۱۹، ۳ و دانش‌آموزانی با کدهای ۱۳ و ۲ می‌گویند:

در اینترنت، به‌ویژه در لاین و وایبر افراد و گروه‌های گوناگونی با آداب و رسوم و ادیان و مذاهب گوناگونی وجود دارند که باورهای خود را به همه، به‌ویژه جوانان القا می‌کنند و هویت دینی و اخلاقی آنان را به‌چالش می‌کشند. در عمل، چنین آموزه‌هایی باورهای دینی جوانانی را به‌خطر می‌اندازد که آگاهی‌های اندکی دربارهٔ دین دارند.

۷. بسترسازی برای تهاجم فرهنگی

بیشتر مصاحبه‌شوندگان معتقد بودند، استعمارگران با سوءاستفاده از اینترنت، باورها و ارزش‌های اخلاقی جوامع اسلامی را نشانه گرفته‌اند. آن‌ها با ترویج اندیشه‌ها و آثار ضددینی، افکار جوانان را منحرف و باورهای دینی آنان را سست می‌کنند؛ برای مثال، توهین و هتک حرمت به مقام شامخ پیامبر و درج کاریکاتورها و پیام‌های ضددینی و ضداخلاقی، پایه‌های اعتقادی افراد جامعه، به‌ویژه جوانان ناآگاه را متزلزل می‌کند. اینک به نمونه‌هایی از تجربهٔ زیستی در این باره توجه کنید.

دانشجویی با کد ۱۹ و معلمانی با کدهای ۸ و ۱۱ می‌گویند:

اینترنت قابلیت ایجاد فضای مجازی منفی و ضداخلاقی را دارد و عامل مهمی در تهاجم فرهنگی است؛ برای مثال، ترویج دیدگاه‌های افراطی فمینیستی، تبلیغ و انتشار سایت‌های غیراخلاقی، گسترش شبهه‌های دینی، توهین به مقدسات اسلامی نمونه‌ای از این تهاجم‌های فرهنگی هستند که در فضای مجازی دیده می‌شوند.

۸. انتقال و انتشار هنجارهای غربی و دگرگونی در سبک زندگی جوانان

بیش از نیمی از مصاحبه‌شوندگان گفتند، جامعه ایران جامعه‌ای دین‌دار و خدا محور و پایبند به دین و سنت است. با ورود اینترنت به ایران و تبلیغ و گسترش ضدا ارزش‌ها از طریق آن، جوانان، بسیار در معرض خطر قرار گرفتند و هدف استعمارگران جلب‌کردن توجه جوانان به سبک‌های زندگی جدید و متنوعی است که با ارزش‌ها و اخلاق اسلامی ما متضاد است. اینک به نمونه‌ای از تجربه زیستی توجه کنید.

دانشجویی با کد ۱ و معلمی با کد ۱۵ می‌گویند:

وقتی از طریق ماهواره و اینترنت و فضای مجازی لباس‌ها و مدهای فشن در معرض دید تماشاگران یا کاربران قرار می‌گیرد، چگونه می‌توان جلوی گرایش جوانان به این مدها را گرفت و مانع انحراف آن‌ها شد. تبلیغ و انتشار مدل‌ها و لباس‌های نامناسب و آرایش‌های متناسب با سبک زندگی غربی، عامل مهمی در ترویج سبک زندگی غیراسلامی است.

۹. ترویج باورهای خرافی و ایجاد شبهه‌های دینی

تقریباً یک‌سوم مصاحبه‌شوندگان گفتند، در اینترنت مطالب غیراخلاقی و توهین‌آمیز نسبت به باورهای اخلاقی و دینی وجود دارد که اگر جوانان اعتقادی محکم نداشته باشند، به سرعت گمراه می‌شوند. دشمنان اسلام با ترویج باورهای خرافی، باورها و مقدسات دینی و اخلاقی ما را تمسخر می‌کنند و می‌کوشند جوانان را از انجام آیین‌های دینی و اخلاقی بازدارند. شبهه و بدعت در دین و ترویج سبک‌های متضاد با محتوای اخلاقی و دینی خطرناک است و

نتیجه آن سهل‌انگاری در انجام واجبات دینی است؛ برای نمونه به تجربه‌ای مشترک توجه کنید.

دانشجویانی با کدهای ۱۹، ۱۱، ۱۸ و ۱۰ می‌گویند:

همیشه این پرسش برای من مطرح بود که چرا برخی نویسندگان غربی می‌گویند، تمام یافته‌های علمی نسبی‌اند. اگر این درست باشد، شبهه‌ای در دین ما ایجاد نمی‌کند؟

دانشجویی با کد ۶ می‌گوید:

در اینترنت مقاله‌ای دیدم که نوشته بود، انسان از نسل میمون به وجود آمده است و این مقاله درباره موضوعات مربوط به زیست‌شناسی و تنازع بقا و اصل تکامل تدریجی داروین توضیحاتی می‌داد. برای من این پرسش مطرح شد که چرا خداوند می‌فرماید انسان از خاک آفریده شده و چگونه روح در انسان دمیده شده است. این سؤال را از استاد پرسیدم و ایشان جواب قانع‌کننده‌ای به من داد. بی‌شک باید به این شبهه‌ها به دقت پاسخ داد و جوانان را آگاه ساخت.

۱۰. ترویج مدهای نامناسب لباس و گسترش بدحجابی

تقریباً بیشتر مصاحبه‌شوندگان به این موضوع اشاره کردند که در فضای مجازی انواع پوشش‌ها و مدل‌های مو و آرایش‌ها وجود دارد و جوانان، به‌ویژه آن‌هایی که از نظر ایمان و پایبندی به ارزش‌های اسلامی ضعیف هستند، ناآگاهانه از آن‌ها تقلید می‌کنند. امروزه، فرهنگ مدگرایی میان نسل جدید جایگاه خاصی دارد، به‌ویژه اگر خانواده‌ها این مدگرایی در جوانان را نادیده بگیرند یا حتی آنان را به آن تشویق کنند. تجربه‌های دانش‌آموزان در این زمینه تأمل‌برانگیز است:

دانش آموزان با کدهای ۱۰، ۲۰، ۱۲، ۶ و ۴ می‌گویند:

ما بیشتر برای انتخاب مدل گوشی، لباس و حتی برخی مدل‌های جدید آرایش مو در اینترنت جست‌وجو می‌کنیم و بعضی از دوستانمان از طریق وایبر و لاین این مدل‌ها را برای ما می‌فرستند.

دانش آموزی با کد ۴ می‌گوید:

من در لاین و وایبر و فیس‌بوک دوستانی دارم و یک بار موهایم را مثل آن‌ها اصلاح کردم که خانواده‌ام به شدت با این کار من مخالفت کردند و به‌ویژه پدرم توصیه کرد که نباید دیگر از عرف و فرهنگ اسلامی خانواده‌مان خارج شوم.

یافته‌های پرسش دوم

باتوجه به تحلیل مصاحبه‌ها محققان در جمع‌بندی، راه‌حل‌هایی براساس روش پدیدارشناسانه پیشنهاد کردند. آنان راه‌حل‌های پیشنهادی هم‌پوشان را با یکدیگر ترکیب کردند و برای هر مؤلفه راه‌حلی نهایی به‌منظور پیشگیری از آسیب‌های اینترنت و شبکه‌های اجتماعی فیس‌بوک، لاین، وایبر و واتس‌آپ و همچنین برطرف ساختن آثار مخرب آن‌ها بر اخلاق و باورهای دینی پیشنهاد دادند که نتیجه‌های آن در جدول ۲ آمده است.

جدول ۲: خلاصه و جمع‌بندی نتیجه‌های حاصل دربارهٔ شناسایی آسیب‌ها و پیشنهادها و

راهکارها در پرسش دوم

<p>راه‌حل‌های پیشنهادی برای پیشگیری و برطرف‌ساختن آسیب‌های فضای مجازی اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، مانند لاین، فیس‌بوک، وایبر و واتس‌آپ بر اخلاق و باورهای دینی جوانان:</p>	<p>آسیب‌های شناسایی‌شدهٔ اینترنت و شبکه‌های اجتماعی فیس‌بوک، لاین، وایبر و واتس‌آپ:</p>
<p>۱. آموزش نحوهٔ استفادهٔ صحیح از اینترنت، به‌ویژه فضاهای مجازی لاین، فیس‌بوک، وایبر و واتس‌آپ و آگاهی‌دادن دربارهٔ خطرهای آن ۲. برای جلوگیری از آلوده‌شدن جوانان به گناهان، تفهیم این مطلب به آنان که خداوند همیشه ناظر بر اعمال آن‌هاست ۳. تقویت روابط عاطفی میان فرزندان و والدین از طریق توجه به‌موقع به نیازهای نوجوان ۴. برگزاری کارگاه‌های آشنایی با خطرهای فضای مجازی برای والدین و نوجوانان توسط متخصصان تعلیم و تربیت و اینترنت و پلیس سایبری</p>	<p>۱. هزینه‌نگاری</p>
<p>۱. ایجاد بستری مناسب برای ازدواج آسان و کم‌هزینه از طریق آگاهی‌دادن به خانواده‌ها برای تشویق فرزندان جوان خود به ازدواج و حمایت از آن‌ها ۲. پرکردن اوقات فراغت جوانان با تفریح‌های سالم ۳. دادن آگاهی‌های لازم دربارهٔ پیامدهای</p>	<p>۲. رواج بی‌بندوباری و گسترش روابط نامشروع در بین جوانان در فیس‌بوک، لاین، وایبر و...</p>

<p>راه‌حل‌های پیشنهادی برای پیشگیری و برطرف‌ساختن آسیب‌های فضای مجازی اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، مانند لاین، فیس‌بوک، وایبر و واتس‌آپ بر اخلاق و باورهای دینی جوانان:</p>	<p>آسیب‌های شناسایی شده اینترنت و شبکه‌های اجتماعی فیس‌بوک، لاین، وایبر و واتس‌آپ:</p>
<p>زیانبار دوست‌یابی در فضای مجازی ۴. تشویق خانواده‌ها نسبت به ثبت‌نام دانش‌آموزان از سنین خردسالی در کلاس‌های آموزش قرآن</p>	
<p>۱. قراردادن کامپیوتر در مکانی مناسب، به‌منظور نظارت والدین بر رفتار نوجوانان و جوانان ۲. معرفی سایت‌های مفید توسط والدین و مربیان در زمینه‌های گوناگون برای ارضای حس کنجکاوی جوانان ۳. تأمین به‌موقع نیازهای جسمی و روانی فرزندان</p>	<p>۳. بلوغ زودرس در جوانان</p>
<p>۱. نهادینه‌کردن باورهای دینی در جوانان و تبدیل‌شدن عملکرد این باورها به سازوکار انضباطی رفتاری ۲. گسترش فرهنگ عبادت، به‌ویژه نمازخواندن و تلاوت قرآن در جامعه ۳. برگزاری جلسه‌های هم‌اندیشی و کارگاه‌های آموزشی توسط صاحب‌نظران حوزه و دانشگاه و متخصصان تربیت اسلامی برای دانشجویان و دانش‌آموزان</p>	<p>۴. ضعف بینش دینی و سهل‌انگاری در انجام واجبات دین</p>

<p>راه‌حل‌های پیشنهادی برای پیشگیری و برطرف‌ساختن آسیب‌های فضای مجازی اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، مانند لاین، فیس‌بوک، وایبر و واتس‌آپ بر اخلاق و باورهای دینی جوانان:</p>	<p>آسیب‌های شناسایی شده اینترنت و شبکه‌های اجتماعی فیس‌بوک، لاین، وایبر و واتس‌آپ:</p>
<p>۱. برقراری روابط صمیمانه بین والدین و فرزندان برای جلوگیری از ایجاد خلأ عاطفی در جوانان ۲. ایجاد تعهد اخلاقی میان همسران ۳. دادن آگاهی‌های لازم درباره پیامدهای زیانبار دوست‌یابی در فضای مجازی از طریق والدین، به‌ویژه به دختران و پسران جوان</p>	<p>۵. تهدید بنیان خانواده و انفرادی زندگی کردن جوانان</p>
<p>۱. انتخاب و معرفی الگوهای موفق از جوانان مؤمن و متعهد و ترویج تجربه‌ها و اندیشه‌های آن‌ها از راه‌های گوناگون ۲. نظارت والدین بر نحوه دسترس فرزندان به فضای سایبری، به‌ویژه اینترنت</p>	<p>۶. بحران هویت در جوانان</p>
<p>۱. تبلیغ فرهنگ اصیل اسلامی از طریق پخش تصاویر و فیلم‌ها در فضای مجازی ۲. دادن آگاهی‌های لازم به جوانان در مدارس و دانشگاه‌ها درباره فتنه‌ها و دستاویزهای دشمنان و تهاجم فرهنگی ۳. برگزاری کرسی‌های هم‌اندیشی و تبادل فکری و عقیدتی و اسلامی در دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی</p>	<p>۷. بسترسازی برای تهاجم فرهنگی</p>

<p>راه‌حل‌های پیشنهادی برای پیشگیری و برطرف‌ساختن آسیب‌های فضای مجازی اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، مانند لاین، فیس‌بوک، وایبر و واتس‌آپ بر اخلاق و باورهای دینی جوانان:</p>	<p>آسیب‌های شناسایی شده اینترنت و شبکه‌های اجتماعی فیس‌بوک، لاین، وایبر و واتس‌آپ:</p>
<p>۱. آموزش مهارت‌های زندگی صحیح به روش اسلامی به جوانان از دوران کودکی و از طریق خانوادها</p> <p>۲. معرفی دین به‌عنوان راهی برای دستیابی به سعادت واقعی</p> <p>۳. انتخاب و معرفی الگوهای موفق از میان جوانان مؤمن و متعهد و ترویج تجربه‌ها و اندیشه‌های آن‌ها به روش‌های گوناگون</p>	<p>۸. انتقال و انتشار هنجارهای غربی و دگرگونی در سبک زندگی جوانان</p>
<p>۱. تقویت باورهای دینی جوانان از طریق بیان پاسخ‌های دقیق به شبهه‌های مطرح شده</p> <p>۲. راه‌اندازی شبکه‌های اجتماعی سالم و مفید برای مبارزه با شبکه‌های اجتماعی ضددینی</p> <p>۳. تبلیغ دین اسلام و دادن توضیحات کامل درباره آن در فضای مجازی</p> <p>۴. راه‌اندازی مرکز مبارزه با شبهه‌ها و فرقه‌های نوظهور در مدارس و دانشگاه‌های کشور با کمک متخصصان باتجربه حوزه و دانشگاه</p>	<p>۹. ترویج باورهای خرافی و ایجاد شبهه‌های دینی</p>
<p>۱. آگاهی دادن به جوانان، به‌خصوص دختران درباره مزیت‌های پوشش اسلامی</p>	<p>۱۰. ترویج مدهای نامناسب لباس و گسترش بدحجابی</p>

<p>راه‌حل‌های پیشنهادی برای پیشگیری و برطرف‌ساختن آسیب‌های فضای مجازی اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، مانند لاین، فیس‌بوک، وایبر و واتس‌آپ بر اخلاق و باورهای دینی جوانان:</p>	<p>آسیب‌های شناسایی‌شده اینترنت و شبکه‌های اجتماعی فیس‌بوک، لاین، وایبر و واتس‌آپ:</p>
<p>۲. ترویج عفاف و حجاب از طریق گسترش امر به معروف و نهی از منکر در جامعه</p> <p>۳. کنترل طراحی لباس‌ها و ورد مدهای غربی به بازار داخلی و ایجاد سازوکارهای مناسب برای آرایشگاه‌های جوانان</p>	

نتیجه‌گیری

اینترنت علاوه بر کاربردهای گسترده تجاری و اداری و فرهنگی، سرگرمی‌ها و فضاهای تبلیغاتی گسترده‌ای دارد که هم سازنده و هم مخاطره‌آمیز است. چنین سرگرمی‌هایی در فضای مجازی، به‌ویژه در میان جوانان کاملاً مشهود است و روش استفاده از آن به نوع نگرش و هدف فرد یا جامعه بستگی دارد. دنیای مجازی زمانی زندگی فرد را به‌خطر می‌اندازد که تحت کنترل و نظارت نباشد. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که استفاده از جنبه سرگرم‌کننده اینترنت میان جوانان ناآگاه جامعه رو به گسترش است.

در بخشی از یافته‌ها به هرزه‌نگاری و رواج بی‌بندوباری و تهاجم فرهنگی به‌عنوان آسیب‌های فضای مجازی بر اخلاق و باورهای دینی جوانان اشاره شد که با نتیجه‌های پژوهش‌های مزینانی (۱۳۹۲) و خطیب زنجانی و فرج‌اللهی (۱۳۹۱) همخوانی دارد. تغییر سبک زندگی، ترویج باورهای خرافی، تهدید بنیان خانواده و انزوای جوانان نتیجه‌های دیگر این پژوهش است که با نتیجه‌های پژوهش زکی (۱۳۹۲) و به‌طور غیرمستقیم با پژوهش‌های خارجی

اسمیت و دانتون (۲۰۰۵) و هلاند (۲۰۰۵) و نیز هوجسگارد و واربورگ (۲۰۱۲) همخوانی دارد. آنان معتقد بودند، ارتباط غیرمستقیم جوانان با مذهب می تواند عاملی محافظت کننده در برابر تعدادی از رفتارهای پرخطر باشد.

بحران هویت و بلوغ زودرس و ترویج مدهای نامناسب لباس بخشی از یافته های این پژوهش بود که با نتیجه هایی از پژوهش های داخلی، همچون بینام (۱۳۹۲) و به طور مستقیم و غیرمستقیم با نتایج پژوهش های خارجی، همچون داوسون (۲۰۱۳) و هامید (۲۰۱۱) و نیز اسمیت و دانتون (۲۰۰۵) همخوانی دارد. در مقابل، برخی یافته های پژوهشی این تحقیق، نظیر سستی و سهل انگاری در انجام وظایف دینی با نتیجه های برخی پژوهش های خارجی، همچون شلتون و همکاران (۲۰۱۲) و کمپل (۲۰۱۲) در تضاد است. این پژوهشگران مدعی اند، بعد ارتباطی اینترنت و ویژگی های بالقوه آن همراه با فناوری های جدید، گفتمان صلح و بین ادیانی را بیش از تضادها و تنش ها می پروراند. همچنین، نتایج بعضی دیگر از پژوهش ها (هوور، ۲۰۱۳) بیانگر تأثیر مثبت اینترنت در تقویت بینش دینی کاربران اینترنت است که در تقابل با نتیجه این پژوهش است.

به هر حال، می توان پیشنهادهایی برای بهره مندی صحیح جوانان و دانشجویان و دانش آموزان از اینترنت بیان کرد، از جمله: راه اندازی مرکز مبارزه با شبهه ها و فرقه های نوظهور با حضور متخصصان مجرب حوزه و دانشگاه در مدارس و دانشگاه های کشور، کنترل طراحی لباس ها و ورود مدهای غربی به بازار داخلی، برگزاری کرسی های هم اندیشی و تبادل فکری و عقیدتی و اسلامی در دانشگاه ها و مراکز آموزشی، تشویق خانواده ها به ثبت نام دانش آموزان در کلاس های آموزش قرآن و نیز برگزاری کارگاه های آشنایی با

آسیب‌های فضای مجازی برای والدین و نوجوانان توسط متخصصان
تعلیم و تربیت و اینترنت اشاره کرد.

در پایان، با توجه به نتیجه‌های این پژوهش و برخی نتیجه‌های متناقض با
نتیجه این پژوهش و نیز نتیجه برخی پژوهش‌های خارجی مبنی بر آثار
مثبت اینترنت و فضای مجازی بر گفتمان دینی و اخلاقی، پیشنهاد
می‌شود، پژوهشی در این زمینه انجام شود: تأثیر هنجارهای پنهان فضای
مجازی، فیس‌بوک، لاین، وایبر و واتس‌آپ، در تقویت یادگیری و آموزش و
نیز تأثیر ترویج هنجارهای ارزشی و پنهان آن بر تربیت دینی و اخلاقی در
مدارس و دانشگاه‌ها.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

۱. ارجمند سیاهپوش، اسحق و دیگران، ۱۳۹۰، «بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر میزان گرایش به اینترنت در بین دانشجویان دانشگاه پیام‌نور شهرستان شوش»، فصلنامه جامعه‌شناسی مطالعات جوانان، دوره ۲، ش ۴، ص ۳۵ تا ۶۲.
۲. بینام، امیرعلی، ۱۳۹۲، «بررسی رابطه بین استفاده از شبکه‌های اجتماعی و گرایش دینی»، مجموعه مقالات همایش تخصصی بررسی ابعاد شبکه‌های اجتماعی، تهران: جهاد دانشگاهی.
۳. باقری، خسرو و همکاران، ۱۳۸۹، رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۴. دهستانی، مهدی و دیگران، ۱۳۹۱، «بررسی میزان دینداری و ارتباط آن با سبک‌های هویت دانشجویان»، مجله علوم رفتاری، دوره ۶، ش ۲، ۱۷۱ تا ۱۷۹.
۵. زنجانی‌زاده، هما و علی محمدجواد، ۱۳۸۴، «بررسی تأثیر اینترنت بر ارزش‌های خانواده»، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره ۶، ش ۲، ۱۲۱ تا ۱۴۶.
۶. زکی، محمدعلی، ۱۳۹۲، «اینترنت و دینداری جوانان»، فصلنامه فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات در علوم تربیتی، س ۴، ش ۲، زمستان ۱۳۹۲، ص ۲۱ تا ۴۳.
۷. شورت، ادموند، ۱۳۸۸، روش‌شناسی مطالعات برنامه‌درسی، ترجمه محمود مهرمحمدی، تهران: سمت.
۸. خطیب زنجانی، نازیلا و مهران فرج‌اللهی، ۱۳۹۱، «عوامل مؤثر در اشاعه مفاهیم و باورهای دینی بین دانش‌آموزان»، فصلنامه روانشناسی تربیتی، س ۸، ش ۲۵، ص ۱ تا ۱۷.

۹. قهرمانی، لیلا و دیگران، ۱۳۹۲، «وابستگی به اینترنت و تأثیر آن بر وضعیت تحصیلی دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی شیراز؛ مطالعه مقطعی رفتار اعتیادمحور»، *مجله علوم پزشکی شیراز*، دوره ۴، ش ۱، ص ۴۴ تا ۵۱.

۱۰. مزینانی، کاظم، ۱۳۹۲، «بررسی رابطه استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی و هویت دینی کاربران»، *مجموعه مقالات همایش تخصصی بررسی ابعاد شبکه‌های اجتماعی*، تهران: جهاد دانشگاهی.

11. Campbell, H. A. (2012). Understanding the relationship between religion online and offline in a networked society. *Journal of the American Academy of Religion*, 80(1), 64-93.
12. Dawson, L. L., & Cowan, D. E. (Eds.). (2013). *Religion online: Finding faith on the Internet*. Routledge.
13. Groenewald, T (2004), A Phenomenological Research Design Illustrated, *International Journal of Qualitative Methods* 3 (1): 1-26
14. Hameed, Shihab A. (2011) Effect of Internet Drawbacks on Moral and Social Values of Users in Education, *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 5(6):PP: 372-380
15. Helland, C. (2005). Online religion as lived religion. Methodological issues in the study of religious participation on the internet. *Online-Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 1(1).

16. Hojsgaard, M., & Warburg, M. (Eds.). (2012). Religion and cyberspace. Routledge
17. Hoover, S. M., & Clark, L. S. (Eds.). (2013). Practicing religion in the age of the media: explorations in media, religion, and culture. Columbia University Press.
18. Shelton, T., Zook, M., & Graham, M. (2012). The technology of religion: Mapping religious cyberscapes. *The Professional Geographer*, 64(4), 602-617.
19. Shieh H. F., S. E. Shannon (2005), Three Approaches to Qualitative Content Analysis, *Qual Health Res.*, Fooyin University, Taiwan University Washington.
20. Smith, Christian & Denton, Melina. (2005). *Soul searching: the religious and spiritual lives of American teenagers*. New York: Oxford University Press .
- 21 Van Manen, M (1982), Phenomenological pedagogy, *Curriculum Inquiry*, 12(3):283-99
- 22 Vander Mescht, Hennie (2004), Phenomenology in Education: A Case Study in Educational Leadership, *Indo-Pacific Journal of Phenomenology*, Volume 4, Edition 1: 1-16